

DANIEL NEČAS HRASTE
Sveučilište u Zadru
Odjel za klasičnu filologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, HR – 23000 Zadar

VRIJEDI LI LACHMANNOV ZAKON ZA DIFTONGE?

Autor se prvo osvrće na tradicionalno tumačenje Lachmannovog zakona, osobito na činjenicu da se ono zasniva na pretpostavci o ponovnom uvođenju zvučnog konsonanta u riječima tipa *actus* analogijom prema oblicima tipa *agere*, koji je ponovnim obezvučenjem izazvao duljenje prethodnog vokala. Samo takvo tumačenje dopušta pretpostavku o postojanju oblika s dugim diftongom tipa *âuctus. Zatim upozorava na tumačenja glotalne teorije, koja analogiju ne uzima u obzir, već Lachmannov zakon izvodi iz fonetskog faktora koji sa zvučnošću nije izravno povezan. Ta teorija, po kojoj je Lachmannov zakon uvjetovan izvornom glotaliziranošću glasova koji su se tek naknadno reflektirali kao zvučni neaspirirani, a djelovanje glotalnog elementa uzima za blisko djelovanju laringala, ne govori u prilog pretpostavci o duljenju diftonga pod utjecajem Lachmannovog zakona. Na kraju se postavlja pitanje nije li glotalni element mogao izazvati vokaliziranje i zatim duljenje konsonantskog elementa u diftongu, na što bi upućivala grafija *caûsa* pored *causa* i *caussa*. Pitanje mora ostati otvorenim, jer etimologija i korijena i sufiksa riječi *causa* nije sasvim objašnjena.

KLJUČNE RIJEČI: *Lachmannov zakon, glotalna teorija, vokal*

Slavljenik je u jednom članku¹ postavio pitanje vrijedi li Lachmannov zakon za diftonge. Koliko znam, tim se pitanjem dosad nitko drugi nije bavio, iako je u međuvremenu tzv. glotalna teorija donijela nova tumačenja Lachmannovog zakona. Zato ćemo se pozabaviti tim pitanjem ponovo.

Prema Lachmannovom zakonu, prozvanom po filologu koji ga je iznio u XIX. stoljeću, vokal se u latinskom dulji ispred konsonantske skupine u kojoj je prvi konsonant refleks indoevropskoga zvučnog okluziva. Primjeri se svode na participe perfekta i druge tvorbe sufiksima koji počinju na -t-: *agô: âctus, âctitare; legô: lêctus, lêctor* itd., gdje -ct- < ie. *-gt-. Zakon ne vrijedi za skupine u kojima je prvi konsonant u skupini nastao od zvučne aspirate: *veho: vectus*, gdje -ct- < ie. *-ght-.

Tradicionalno tumačenje tog zakona pretpostavlja da je nakon asimilacijskog obezvučivanja zvučnoga pred bezvučnim, do čega je došlo već u ie., u pralatinom

¹ "Vrijedi li Lachmannov zakon za diftonge?", *Radovi FFZd III/3*, Zadar 1962., str. 113 sq.

obnovljen zvučni, i to analogijom prema oblicima gdje je zvučni ostao. Ponovno asimilacijsko obezvučivanje izazvalo je duljenje prethodnog vokala:

ie. **agto*² > ie. *aktos > pralat. *agtos (prema *agere*) > lat. *actus*.

Tumačenje je pomalo vratolomno (razvoj izgovora /*gt*/ > /*kt*/ > /*gt*/ > /*kt*/!) i ne objašnjava zašto pravilo ne vrijedi za zvučne aspirirane, koje je latinski u pozicijama o kojima je riječ izjednačio sa zvučnima. Osim toga, Lachmannov zakon ima dosta iznimaka, ali unatoč većim ili manjim odstupanjima u tumačenju pojedinosti i iznimaka gramatičari ga prihvaćaju.³ To tradicionalno tumačenje govori da je napor pri izgovoru skupine sastavljene od obnovljenog zvučnoga pred bezvučnim izazvao duljenje prethodnog vokala: /*agt*/ > /*âct*/; to bi bilo slično čakavskim ili, recimo, češkim imperativima tipa *vid'te*, gdje kratak slog /*vid*/ zajedno s nužnom pauzom između neasimiliranog bezvučnoga i zvučnoga vrijedi, metrički rečeno, dvije more⁴; u latinskom je nakon obezvučivanja zvučnoga gubitak te pauze produljio prethodni vokal za jednu moru. To nije toliko vidljivo iz primjera u kojima je korijen završavao na -*g*- ili -*b*-, jer skupine -*ct*- odnosno -*pt*- same po sebi tvore poziciju, koliko iz primjera gdje je korijen završavao na *-*d*-, koje je sa sufikslnim *-*t*- dalo -*s*- uz duljenje prethodnog vokala, dok je *-*t*- ili *-*dh*- sa sufikslnim *-*t*- dalo -*ss*- uz zadržavanje vokalske (iako ne i metričke) kračine:

câsus < *cadtos

ali

fassus < *-*tt*- (cf. *fateor*),

fossus < *-*dht*- (cf. skr. *budh*-, gr. *puth*-).

Pitanjem koje je naslov i ovog članka B. Glavičić dotaknuo je srž Lachmannovog zakona: ako, kako tradicionalna gramatika pretpostavlja, razlog tom duljenju vokala leži u spomenutoj analogiji - nazovimo to "tendencijom održanja more", gotovo da se nameće pretpostavka da se isti proces zbio tamo gdje je u korijenu bio diftong:

ago: *actus* = *augeo*: *âuctus*.⁵

Iako je latinski kratio duge diftonge ili ih monoftongizirao, oni mu nisu ostali sasvim strani, kako potvrđuje Terencijan Mauro (*GLK* VI 340) i ističe autor, ostavljajući pitanje postojanja dugog diftonga otvorenim, ali odgovor vjerojatno potvrdnim. Ovdje bih samo njegovu zaključnu formulaciju: "ne bi li se moglo pomišljati na izuzetno s t v a r a n j e dugih diftonga u latinskom [...], pogotovu kad je produljeni vokal u riječima kao: *actus*, *actor*, *actio* mogao i sa svoje strane djelovati na analogan izgovor u riječima: *auctus*, *auctor*, *auctio* i sl., tj. s *âu*-?" modificirao u možda spretnije: "ne bi li se moglo pomišljati na izuzetno o č u v a n j e dugih diftonga etc."

* * *

² Modernije bi i bolje bilo "laringalistički" pisati *H₂ektos umjesto *aktos, ali to zbog ekonomije ne činim; iz istih razloga ne bilježim za naš predmet irelevantnu labiovelarnost i palatalnost velara.

³ Literatura je navedena u spomenutom članku, te u: K. E. BOHNENKAMPF, "Zur Lachmannschen Regel", *Glotta* 55, I/2, 1977., str. 88 sq.

⁴ Donekle je tomu oprečna latinska promjena tima *Iûpiter* > *Iuppiter*.

⁵ Primjera s diftonzima, osobito onih pouzdanih, nije mnogo. Osim *auctus*, *ausus*, *laesus*, *caesus* na pamet mi je palo samo *causa*, riječ na koju ću se osvrnuti na kraju.

Pedersenova⁶ kritika i revizija rekonstrukcije praindoevropskoga glasovnog sustava od sredine XX. stoljeća potakla je stvaranje novih teorija, od kojih je danas vjerojatno najsubstavnije i najdosljednije razrađena, ali i najuvjerljivija glotalna teorija u obliku u kojem su je iznijeli tada sovjetski jezikoslovci Tamaz V. Gamkrelidze i Vladimir V. Ivanov.⁷ Kritika rekonstrukcije indoevropskoga glasovnog sustava, koju nameće tipološko proučavanje jezika, među ostalim govori da: 1) dok neki jezici od aspirata imaju samo bezvučne, oni koji imaju zvučne aspirate redovito imaju i bezvučne; 2) dok neki imaju samo zvučni labijal /b/, oni koji imaju bezvučni labijal /p/ redovito imaju i zvučno /b/. Time tradicijska rekonstrukcija indoevropskih glasova ne odgovara tipološkoj statistici, jer je postojanje bezvučnih aspiriranih u prajeziku više nego upitno i njihov se postanak smatra sekundarnim, dok je zvučno /b/ moguće pretpostaviti samo na osnovi neznatnog broja ionako problematičnih primjera. S druge strane, jezici koji imaju glotalne konsonante⁸ vrlo često gube glotalizirano p'. Primijenivši te spoznaje, Gamkrelidze i Ivanov umjesto tradicionalne rekonstrukcije praindoevropskih okluziva:

(b)	bh	p
d	dh	t
g	gh	k,

(da ne spominjemo ovdje nebitne labiovelare) predlažu

(p')	bh	ph
d'	dh	th
k'	gh	kh,

s tim da u drugom i trećem redu nije bila fonološki toliko relevantna aspiracija, koliko zvučnost (opreka bh/b - dh/d - gh/g : ph/p - th/t - kh/k).⁹ Prema toj teoriji, sustav eksplozivnih glasova, koji rekonstruira indoeuropeistička tradicija, nastao je tek sekundarno (dakle, primjerice kod dentala, *d < *d', *dh < *d(h), *t < *t(h), itd.), a za razliku od dosadašnjih mišljenja, prvobitnom sustavu eksploziva najvjerniji su ostali germanski, armenski i hetitski. To, naravno, podrazumijeva reviziju ogromnog dijela tradicionalne indoevropske gramatike, prije svega tzv. Grimmovog zakona, koju su Gamkrelidze i Ivanov dosljedno,

⁶ H. PEDERSEN, *Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute*, København 1951.

⁷ *Indoeuropejskij jazyk i Indoeuropejcy*, Tbilisi 1984., gdje se opširno navodi dotadašnja literatura; u daljnjem tekstu djelo navodim kao GI, a referencije su prema eng. prijevodu *Indo-European and the Indo-Europeans*, Berlin - New York 1995.

⁸ Glotalni su konsonanti eksplozivni koji pored artikulacijskog prekida u usnoj šupljini imaju istovremeno prekid u glotidi. Od jezika u okolini indoevropskih tipični su za kavkaske. Redovito su bezvučni, a gramatičari ih pišu kao p', t' odn. k'.

⁹ Vrlo sličnu teoriju neovisno je i istovremeno razvio Paul J. HOPPER, "Glottalized and Mumbled Occlusives in IE", *Glossa* VII/2, 1973., str. 141 sqq. U hrvatskoj literaturi, u izvrsnim priručnicima glotalnu teoriju i njezine varijante dobro prikazuju i literaturu iznose Milan Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika, I. dio*, Zagreb 2002., str. 97 sqq., prema glotalnoj teoriji skeptičniji nego Ranko Matasović, *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*, Zagreb 1997., str. 55 sq.

iscrpno i, rekao bih, prilično uvjerljivo razradili u svojem monumentalnom radu. Na ovom ćemo se mjestu, međutim, osvrnuti samo na posljedice koje glotalna teorija ima na tumačenje Lachmannovog zakona.

Glotalisti jednostavno tvrde da je, primjerice, *-g-* u lat. *agere* nastalo od indoevropskog prvobitno glotaliziranog glasa *-kʰ-*; u konsonantskim skupinama glotalni se element prebacio ispred svojeg eksplozivnoga glasa i zatim produljio prethodni vokal, sasvim slično laringalima, s kojima glotalni element ima artikulacijske sličnosti.¹⁰ Prema tome, rekonstrukcija Lachmannovog zakona glasi:

praie. **akʰtos* > ie. **aʰktos* > lat. *actus*.

To objašnjenje, međutim, nije samo puka preformulacija Lachmannovog zakona; ono istovremeno objašnjava gotovo identičan proces u baltoslavenskim jezicima, koji je opisao W. Winter¹¹. U baltičkim i slavenskim jezicima vokali se dulje pred konsonantskom skupinom u kojoj je prvi član prvobitni (po tradiciji) zvučni neaspirirani, npr. lit. *édu*, stslav. *jami* s dugim početnim vokalom naprema kratkovokalskim lat. *edo*, grč. *édomai* i stind. *ádmi*, sve "jedem", od ie. korijena **ed-* s kratkim vokalom. Nadalje, baltički jezici na takvim slogovima imaju dugi akutski naglasak, koji se dosad tumačio isključivo blizinom laringala; njegovo postojanje u riječima za koje laringal nije moguće pretpostaviti tumači se glotalnim elementom, koji je imao slično djelovanje kao laringali.¹² S time se povezuju i neke inače teško tumačive posebnosti u germanskim jezicima.¹³

Ne ulazeći u pojedinosti Lachmannovog zakona koje tradicija smatra iznimkama, a koje su autori glotalne teorije elegantno reducirali na malu mjeru,¹⁴ osvrnut ćemo se na predmet članka: diftonge.

Privlačnost glotalističke teorije pri tumačenju Lachmannovog zakona leži u tome što ona ukida analogiju (koju su već mladogramatičari smatrali uzrokom nereda u razvoju jezika - "iznimke su nastale naknadno, i to analogijom"). Ili, kako kažu Gamkrelidze i Ivanov, "duljenje nije izazvano pozicijskim obezvučivanjem zvučnog okluziva, nego nekim fonetskim faktorom koji nema veze sa zvučnošću".¹⁵ Taj je faktor po njima glotalnost, koja dulji prethodni vokal, slično laringalu, kako smo malo prije pokazali na primjeru **akʰtos* > **aʰktos* > lat. *actus*. Ako je, međutim, glotalni element djelovao kao laringali, on nije mogao "preskočiti" konsonantski element diftonga, dakle: **auʰktos* nije moglo dati **âuctus*. Duljenje je zamislivo jedino u oblicima gdje konsonantski element diftonga nije konsonantski jer se ne nalazi iza vokala, tj. samo u praznini: **H₂euʰk-* dalo bi **aug-*, a samo bi praznina **H₂uʰk* mogla dati **ûg-*.

Prema tome, ako su glotalisti u pravu, Lachmannov zakon za diftonge nije mogao vrijediti; ako tradicionalisti, mogao je, a vjerojatno i jest vrijedio.

¹⁰ GI, str. 61 sq.

¹¹ "The distribution of short and long vowels in stems of the type Lith. *ésti*: *vèsti*: *mèsti* in Baltic and Slavic Languages", u: J. Fisiak (izd.), *Recent Developments in Historical Phonology*, Hague - Paris, 1978., str. 431 sqq. Kritiku "Winterovog zakona" donosi Mihaljević, o. c., str. 100 sq.

¹² GI, str. 68.

¹³ GI, str. 31, bilj. 45.

¹⁴ GI, str. 62 i bilj. 82.

¹⁵ GI, l. c.

Iako bi takav ishod bio neobičan, ipak se možemo zapitati nije li postojala mogućnost duljenja - i prije toga, naravno, vokalizacije konsonantskog elementa u diftongu, tj. nije li se *auctus* zbog djelovanja Lachmannovog zakona izgovaralo trosložno kao *aûctus* (ili eventualno *auctus* s kratkim, ali svakako slogotvornim *-u-*). Tomu u prilog govorela bi činjenica da se riječ *causa* često piše kao *caussa* s dvostrukim *-ss-* s jedne strane, a s druge kao *caûsa* s dugim *-û-*.¹⁶ Kolebanje u grafiji - *causa* pored *caussa* - slično je kolebanju *câsus* - *câssus* s dugim *-â-*.¹⁷ Ako je korijen te riječi izvorno završavao na bezvučno neaspirirano **-d-* (tj., prema glotalistima, glotalno *t'*), Lachmannov bi zakon ovdje djelovao tako da je vokalizirao, a zatim produljio neslogotvorni element diftonga. Nažalost, etimologija riječi *causa* nije jasna ni glede korijena ni glede sufiksa.¹⁸ U svakom slučaju, pisanje *caûsa* upućuje na postojanje "rastavljenog" diftonga s produljenim izvorno konsonantskim elementom, a grafija *caussa* na njegovo kraćenje uz zadržavanje more, slično već spomenutoj promjeni *Iûpiter* > *Iuppiter*.¹⁹

Ostavljajući pitanje važenja Lachmannovog zakona za diftonge i dalje otvorenim, zaključimo da je glotalna teorija unijela prilično svježine ne samo u indoeuropeistiku općenito, nego i u već pomalo kanonski dosadnu latinsku historijsku gramatiku napose. Dodajmo i to da je realno očekivati da će slavisti i Slaveni davati nove i sve važnije doprinose klasičnoj filologiji. A Branimir Glavičić već je dugo jedan od njihovih velikih prethodnika.

¹⁶ Tako je potvrđeno u rukopisima i na natpisnom CIL VI 34728.

¹⁷ Usp. Quintil. I 7, 20: *Ciceronis temporibus paulumque infra fere quotiens s littera media vocalium longarum vel subiecta longis esset, geminabatur, ut 'caussae' 'cassus' 'divissiones'*.

¹⁸ WP, EM ss. *vv. causa*. Povezivanja s grčkim *kudázô* ili *skudmáinô*, što bi upućivalo na izvorno zvučno neaspirirano **-d-* u korijenu, ne uzima se za uvjerljivo.

¹⁹ Tako GAMKRELIDZE i IVANOV (str. 62, bilj. 81) objašnjavaju neke iznimke od Lachmannovog zakona: *sessus* je nastalo od izvornog **sêsus* (dvostruko *-ss-* refleks je starijega **-dht-* ili **-tt-* [glotalistički: **-dhtb-* odn. **-thtb-*], jednostruko *-s-* nastalo je od **-dt-* [glotalistički: **d'th* > **'dth*]).

DOES LACHMANN'S LAW APPLY TO DIPHTHONGS?

SUMMARY

Initially the author reviews the traditional explanations of Lachmann's law, especially the fact that it is grounded on the assumption concerning the reintroduction of the voiced consonant in words such as *actus* analogically to the forms of the type *agere* which by way of a repeated devoicing brought about the lengthening of the previous vocal. Only such an explanation permits one to assume the existence of the form with a long diphthong of the *âuctus type. Next the author draws attention to the explanation offered by glottal theory which does not take into consideration analogy but rather derives Lachmann's law from a phonetic factor which is not immediately connected to voicedness. This theory, according to which Lachmann's law is conditioned by the original glottalization of sounds which are only later reflected as voiced unaspirated sounds and which takes the action of the glottal element as close to the action of the laryngeal, does not support the assumption about the length of the diphthong under the influence of Lachmann's law. In conclusion the author poses the question whether the glottal element might not have caused vocalization and subsequently the lengthening of the consonantal element in the diphthong. The graphics of *caûsa* alongside *causa* and *caussa* seem to bear this out. The question has to remain open because neither the etymology nor the suffix of the word *causa* have been wholly explained.

KEY WORDS: *Lachmann's law, glottal theory*